

1918: een ideologische waterscheiding? Het einde van de liberale dominantie in Europa

door Frans Willem Lantink

Het einde van de Eerste Wereldoorlog is nu honderd jaar geleden. Was 1914 een scherpe cesuur, 1918 bleek daarentegen een breuk met rafelranden (Knipp 2018). Een precieze datum is er wel: op 11 november 1918 werd in een treinwagon in de bossen van Compiègne de wapenstilstand tussen de Franse en de Duitse delegaties getekend onder zware, geallieerde voorwaarden. De Duitse nederlaag was een feit. De dagen voorafgaand was in Duitsland al de revolutie uitgebroken, was de republiek uitgeroepen en was Wilhelm II naar Nederland gevlucht. Maar de chaotische naoorlogse periode in

Europa was in feite al begonnen met de Russische Revolutie en de burgeroorlog met de Witten, met de geheime vredesvoorstellen van Oostenrijk-Hongarije en een algemene oorlogsmoeheid en malaise aan beide kanten.

Na de wapenstilstand van 11 november kwam een einde aan de gruwelijke loopgravenoorlog aan het westfront, maar de periode 1918-1920 was paradoxaal genoeg ook het begin van nieuwe internationale spanningen en geweld tussen de nieuwe zich formerende staten in Centraal-

---

Europa, zoals de Pools-Russische oorlog van 1919 tot 1921 (het beste overzichtswerk over deze periode is dat van Jörn Leonhard uit 2018). De complexe vredesregelingen van Versailles en Saint-Germain van 1919 volgden in Centraal-Europa ook voldongen feiten, zoals de reeds voltrokken desintegratie van Oostenrijk-Hongarije in nieuwe natiestaten. Het idealistische, democratische nationalisme zoals gepropageerd door Wilson, bleek vaker de vorm aan te nemen van een agressief proto-fascistisch nationalisme. Nieuwe constituties zoals die van de republiek van Weimar en de uiteindelijke vredesverdragen, de consolidaties van grenzen van de nieuwe staten periode 1918-1920 markeerden de politieke cesuur (Gallus 2006, 133-166). Maar de onrust van de eerste naoorlogse jaren en de frustraties over Versailles lieten zijn sporen achter, en werkten door in een voedingsbodem voor de volgende wereldbrand.

Naoorlogse radicalisering

Opvallend aan de naoorlogse periode zijn de ideologische radicalisering en de grote verschuivingen in politieke representatie. De neergang en marginalisatie van het politieke liberalisme werd daarbij manifest. Socialistische en confessionele partijen stegen in omvang en betekenis. Exemplarisch daarvoor zijn de ontwikkelingen in Zuid-Europa. In Spanje en Italië kwam in deze jaren het einde aan het in vele opzichten bloeiende liberale tijdperk van beide staten in de negentiende eeuw (in Italië pas na de eenwording).

Hoewel Spanje neutraal was tijdens de Eerste Wereldoorlog en het economisch profiteerde van deze positie, sloeg de vonk van de Russische revolutie over tijdens een woeste periode van sociale onrust en geweld: de *trienio bochevista* (1917-1920) (Zoffman Rodriguez 2017, 629-637). De politieke destabilisatie maakte de dictatuur van de Primo de Rivera mogelijk in september 1923, een prefiguratie van het latere Franco-regime na de Spaanse burgeroorlog.

In Italië leidde het einde van de Eerste Wereldoorlog tot een ideologische gisting. Het was een periode van grote sociale onrust aangewakkerd door de economische malaise, wilde stakingen, bezettingen van fabrieken in Noord- en Midden-Italië en soms gewelddadige socialisatie van latifundia in het Zuiden: de *biennio rosso*, de twee rode jaren. In reactie hierop radicaliseerde het antisocialistisch geweld van het vroege Italiaans fascisme. De ideologische stemming in naoorlogse Italië wordt wel *diciannovismo*, ofwel, 1919-isme genoemd (Morgan 2002, 6-40). Alles in dit roerige jaar had met de oorlogservaringen te maken, die voor Italië – ondanks de late keuze voor de winnaars – desastreus waren. Unrealistische wensen over de oorlogswinst, zoals de inlijving van de kust van Dalmatië, leidden tot een virulent nationalisme en de illegale bezetting van Fiume door de paramilitaire stoottroepen. Het vliegwielt van de oorlogservaring bleef draaien in de hoofden van oud-elite troepen en spontane nieuwe militia, de kern van de *fasci di combattimento*. Mussolini sprak letterlijk van een ‘loopgraven-cratie’.

een *trincerocrazia*, van arbeiders-soldaten voor een nieuw Italië. De verkiezingen van 1919 waren de eerste met een algemeen mannenkiesrecht in Italië. Daarvan profiteerden vooral de socialisten (PSI) en de katholieke volkspartij (PPI). Aangezien de socialisten in hun volhardend anti-parlementair marxisme weigerden te regeren, waren de confessionelen aangewezen op wankel coalities met de gefragmenteerde liberale partijen en groeperingen. Ondanks de grote verschillen is er een duidelijke overeenkomst met de situatie in de Weimarrepubliek. Ook daar was het katholieke Zentrum samen met de sociaaldemocratische SPD de belangrijkste politieke macht na 1919. In tegenstelling tot Italië konden deze partijen tot 1933 wel met regeringsverantwoordelijkheid samen de constitutie van de Weimarrepubliek dragen.

Het hoogtij van het liberalisme in de negentiende eeuw

Wat kenmerkte het hoogtij van het liberalisme in de negentiende eeuw en waarom ging de liberale dominantie na de Eerste Wereldoorlog verloren? Het liberalisme was meer dan een politieke beweging, het was ook het leidende principe van de 'lange negentiende eeuw' (1789-1914). De periode wordt ook wel de eeuw van de burgerij genoemd, die de drager werd van de politieke, sociale en economische veranderingen. Het was niet de bourgeoisie als sociale klasse in marxistische zin – daarvoor was de middenklasse te uiteenlopend van samenstelling. Het was de meritocratische burgerlijke cultuur – Bürgerlichkeit (Kocka) – die het leidende principe werd. Liberaal was ook het ideaal van de eenheid tussen staatsinrichting en constitutionalisme. De staatsmacht als rechtstatelijk, gebonden aan parlementaire

---

democratie en de machtscheiding: het was het ideaal van de liberale, neutrale staat. Een breed spectrum van wat nu de basis vormt van onze samenleving werd inzet van de politieke modernisering vanaf de Franse Revolutie: de codificatie van burgerlijke vrijheden van vereniging en godsdienst en de invoering van een liberaal strafrecht. Ook het nationalisme was liberaal getoonzet, of zoals de voorgeschiedenis van de Duitse eenwording met economische liberalisering verbonden, zoals de Zollverein laat zien. De waarborg van het absolute – liberale – eigendomsprincipe werd de basis van de economische orde van de negentiende eeuw.

Paradoxaal genoeg was het liberalisme juist het meest succesvol geweest in zijn symbiose met de staat. Alle liberale vrijheden waren zonder de moderne staatsmacht ondenkbaar. En de meest succesvolle economische modernisering in Europa, in Pruisen en het later Duitse Rijk, werd voorbereid door staatsinterventies in infrastructuur, wetenschap en onderwijs. In de tweede helft van de negentiende eeuw zien we opvallend succesvolle liberale staatsmannen, zoals Thorbecke in Nederland, Gladstone en Giolitti in Groot-Brittannië en Italië. Maar zoals in het geval van de kabinetten Thorbecke en het tweepartijensysteem in Engeland, waren er vaak conservatieve ‘tussenperiodes’. In Italië en Spanje waren de grenzen soms diffuus tussen de progressief- en conservatieve liberalen. Er was nooit sprake van ononderbroken continuïteit.

Nergens waren liberale stromingen politiek continu overheersend, vaak werd de macht gedeeld of afgewisseld met conservatieve politieke machten. Frankrijk kende in de late negentiende eeuw tot de dag van vandaag geen sterk ontwikkeld liberalisme. De polarisatie tussen de deux Frances, tussen links laïcistisch en conservatief nationalistisch-klerikaal was er bepalend.

“... Het liberalisme was meer dan een politieke beweging, het was ook het leidende principe van de lange negentiende eeuw ...”

Het liberalisme van de negentiende eeuw was natuurlijk niet zonder schaduwkanten. Het politieke burgerschap was door het censuskiesrecht in de meeste Europese staten zeer beperkt. Vrouwen waren van het kiesrecht uitgesloten, en het zogenaamde *pays légal* omvatte maar een kleine groep mannen, met extreme uitschieters in negentiende-eeuws Italië. Maar het kiesrecht werd gaandeweg uitgebreid. In Engeland gebeurde dat bijvoorbeeld met de eerste stap van de First Reform Act in 1832, beperkingen bleven wel bestaan tot 1919.

Algemeen mannenkiesrecht was er wel voor de Duitse Reichstag vanaf 1871 en werd ook in Frankrijk vanaf 1848 (na 1792) ingevoerd. Beperkend was verder dat de burgerij wel in culturele zin de algemene klasse wou zijn, maar hooguit vijftien tot twintig procent van de bevolking uitmaakte. Een brede middenklasse-maatschappij ontstond pas na 1945. De macht van de

(hoge) adel bleek ook weerbarstig. Er was, zoals in Groot-Brittannië en in Oostenrijk-Hongarije zelfs nog een toename van aristocratische machtsconcentratie in de late negentiende eeuw.

Vijanden van het liberalisme

Was het politieke liberalisme de meest progressieve beweging in de eerste helft van de negentiende eeuw, met de sociale kwestie en de opkomst van het socialisme kwam er sterke ideologische concurrentie. Sterker nog, het marxisme wilde het liberalisme als ‘vals bewustzijn’ ontmaskeren: onder de vlag van de vrijheid lag de onderdrukking van de kapitalistische bourgeoisie verborgen. Het sociaalliberalisme van de late negentiende eeuw met toenemende staatsinterventie was een kortstondig antwoord.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwamen er meer uitgesproken vijanden van het liberalisme. In de *Syllabus errorum* van Paus Pius IX uit 1864, een lijst van de 64 dwalingen, stond het liberalisme op een markante plaats, als een ernstige dwaling ten aanzien van scheiding van kerk en staat.

De dwaling luidde: ‘De Paus van Rome kan en moet zich met de vooruitgang, het liberalisme en de moderne beschaving verzoenen en verstaan’ (Paus Pius X 1949). Het politieke katholicisme bleek al gauw succesvol in de afwijzing van de moderne liberale staat. Maar de reacties op het nieuwe antiliberaal zelfvertrouwen uit Rome waren fel (Borutta 2011).

Bismarck sloot een monsterverbond met de Duitse liberalen in de Duitse *Kulturkampf* en bestreed met verboden de eigenstandigheid van katholieke zelforganisaties en voerde het burgerlijk huwelijk in. De harde strijd tegen de katholieken werd een van de grootste fouten van Bismarck: de katholieke zuil in Duitsland werd door de repressie enorm versterkt. Ook in Italië kwam de uitgesproken liberale staat in een loopgraven oorlog met de katholieke kerk door de niet-erkenning door het Vaticaan van de nieuwe Italiaanse eenheidsstaat. Tot 1908 werden de katholieken in Italië vanuit het Vaticaan zelfs ‘verboden’ te gaan stemmen. Deze cultuuroorlog tussen liberalen en confessionelen ook in andere landen zoals Zwitserland

---

hoog opspeelde, leidde vaak juist tot een versterking van het politiek katholicisme (Clark & Kaiser 2003). In Nederland was de eerste politieke partij, de ARP, een gevolg van de Aprilbeweging die zich verzette tegen het herstel van de katholieke bisschoppelijke hiërarchie. Uiteindelijk bleek in de schoolstrijd uit het verbond tussen protestanten en katholieken hoe sterk het confessionalisme geworden was.

“... De neergang van het politiek liberalisme na 1918 had duidelijke dieper liggende oorzaken en was voorbereid in de late negentiende eeuw ...”

In vergelijking met Duitsland en Italië zijn in de Nederlandse verhoudingen parallelle ontwikkelingen te zien. De katholieke partij Zentrum was al een belangrijke factor geworden in de Reichstag voor 1914, dus voordat het de dragende partij werd samen met de SPD van de Republiek van Weimar.¹ In Italië sloot de katholieke volkspartij (PPI) al een politiek verbond met de liberaal Giolitti in 1913 (het Gentiloni pact). Na de Eerste Wereldoorlog begon in het neutraal gebleven Nederland het ‘confessionele tijdperk’ of de ‘confessionele dominantie’ (De Beus, Van Doorn & De Rooy 1996; Verhagen 2015). Alle kabinetten van 1918-1939, met uitzondering van de jaren 1933-1937 met de twee ministers van de Vrijzinnig-Democratische bond, waren uitsluitend door de confessionele partijen RKSP, ARP en CHU gevormd. Een periode die zou culmineren in de grote politieke macht van

de KVP van 1945-1960 (Verhagen 2015). Duidelijk was de dominantie van de Nederlandse liberalen na de Eerste Wereldoorlog voorbij en de ‘wederkeer’ nog niet vooruit te zien (De Beus, Van Doorn & De Rooy 1996).

De neergang van het politiek liberalisme

Wat zichtbaar werd na 1918, namelijk de neergang van het politiek liberalisme, had duidelijke dieper liggende oorzaken en was voorbereid in de late negentiende eeuw. De liberale nadruk op de neutrale staat kreeg steeds meer ideologische concurrentie op links en op rechts, in de toenemende maatschappelijke differentiatie en verzuiling was het met de normatieve vanzelfsprekendheid van een algemene liberale zuil gedaan. De vrees voor de dictatuur van de meerderheid, de angst voor de massademocratisering en de volkssoevereiniteit van de 51 procent meerderheid werden na de elegante formuleringen van John Stuart Mill defensiever en schriller. ‘Liberal democracy is limited democracy,’ was het dictum van Anthony Arblaster (1984).

Ook de visie van Jörn Leonhard waarin het liberalisme de dominante ideologische cultuur van het Westen was maar tegelijkertijd faalde als politieke beweging, sluit aan bij de verklaringen van de neergang van de politieke dominantie van het liberalisme (Leonhard 2001). Verworvenheden als het parlementaire systeem en de rechtsstaat waren vanzelfsprekendheden geworden en hadden geen onderscheidingsvermogen,

zelfs uitgesproken antiliberaal confessionelen wilden binnen de liberale staatsordening de eigen zuil versterken. De liberalen waren er in veel landen niet in geslaagd tot een herkenbare éénvormige partijvorming te komen (Van Schie 2005). Het liberale politieke landschap was versnipperd en politiek verdeeld en kende niet de gestaalde kaders en partijorganisatie zoals de Duitse SPD rond 1900.

Juist in de nieuwe massademocratie was het liberalisme geen aantrekkelijk perspectief meer. Pas rond of na het einde van de Eerste Wereldoorlog werd in vele staten het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd (Nederland 1917, België 1918, Groot-Brittannië 1918), later gevolgd door algemeen vrouwenkiesrecht. Een democratische cesuur waarvan goed georganiseerde ‘verzuilde’ partijen als socialisten, sociaaldemocraten en confessionelen profiteerden. Dramatisch was de neergang van de vroeger machtige liberalen in Engeland na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht (de *Representation of the People Act 1918*), grotendeels ten faveure van de relatief nieuwe Labour Party die nu naast de conservatieven het tweepartijensysteem ging medebepalen.

Veel verklaringen van de neergang van de liberale dominantie liggen dus ver voor de Eerste Wereldoorlog. De meest contingentie verklaring is het effect en de doorwerking van de oorlog. Alle andere factoren, zoals ideologische concurrentie op links en op rechts en de afnemende aantrekkingskracht van de notie van de ‘neutrale overheid’, het

algemeen kiesrecht en de massademocratie, de zwakke liberale partijvorming, werden daardoor zeer versterkt. Het was vooral de vanzelfsprekendheid van het verbond tussen liberalisme en nationalisme dat veranderde. Er kwam in Duitsland en Italië, maar ook in vele andere (nieuwe) staten van Centraal-Europa een nieuw, uitgesproken antiliberaal nationalisme tot bloei. In de nieuwe polarisatie tussen links en rechts die toen ontstond, tussen fascisme, nationaalsozialisme en communisme was vanaf 1917 of 1918 een nieuwtijdperk van de ‘ideologieën’ geboren. Door invloed van de oorlog was de nationale identiteit uitgesprokener en exclusiever geworden en niet meer verbonden van noties van de neutrale staat. In 1918 begon ook de korte twintigste eeuw van de verzuiling met het succes van de confessionelen.

Dr. mr. F.W. Lantink is docent bij de afdeling Politieke Geschiedenis van het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Literatuurlijst

- Arblaster, A., *The Rise and Decline of Western Liberalism*, Hoboken, 1984.
- De Beus, J., Van Doorn, J., De Rooy, P., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Amsterdam, 1996.
- Borutta, M., *Antikatholizismus: Deutschland und Italien im Zeitalter der europäischen Kulturkämpfe*, Göttingen, 2011.

- Clark, C., Kaiser, W., *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge, 2003.
- Gallus, A., 'Deutsche Revolution 1918/1919: die Etablierung der Weimarer Republik', in: Gallus, A. (red.), *Deutsche Zäsuren. Systemwechsel seit 1806*, Keulen, 2006, pp. 133-166.
- Knipp, K., *Im Taumel. 1918 – Ein europäisches Schicksalsjahr*, Darmstadt, 2018.
- Leonhard, J., *Der überforderte Frieden. Versailles und die Welt 1918-1923*, München, 2018.
- Leonhard, J., *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmusters*, Londen, 2001.
- Morgan, P., *Italian Fascism 1919-1945*, New York, 2002.
- Paus Pius IX, *Syllabus Errorum*, Hilversum, 1949.
- Van Schie, P., *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005.
- Verhagen, F., *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936*, Amsterdam, 2015.
- Zoffmann Rodriguez, A., 'Lenin in Barcelona: the Russian Revolution and the Spanish trienio bolchevista, 1917–1920', *Slavic Review. Interdisciplinary Quarterly of Russian, Eurasian, and East European Studies*, 2017, vol. 76, nr. 3, pp. 629-636.

---

1. En de confessionele en sociaaldemocratische partijen in de Weimar Republiek vertoonden na de breuk van 1933-1945 een opvallende continuïteit na 1949.

